

Individual Session –

Colonial, Postcolonial, Decolonial and Neocolonial Experiences: Rewriting Cultural History

Perspectives on the Development of Literature in the Context of the Colonial Regime and the Independence of the Country

ლიტერატურის განვითარების პერსპექტივა კოლონიური
რეჟიმის და ქვეყნის დამოუკიდებლობის პირობებში

Gia Arganashvili

Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature
(Georgia)

გია არგანაშვილი

შოთა რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის
ინსტიტუტი
(საქართველო)

Abstract:

Perspectives on the Development of Literature in the Context of the Colonial Regime and the Independence of the Country

While the national literature has been developed for centuries under the conditions of the colonial regime, it is natural for the reader to find difficulty in distinguishing between fictional works created in the conditions of freedom and the colonial regime.

If we analyze this issue with the example of our country in mind, then we must confront both the literature created under colonial rule and in the time of freedom. Indeed, it is through such a comparative analysis that we can then identify the literary peculiarities characteristic of both eras.

At the same time, it is natural to consider the author's creative individuality as well as the paradigmatic features of each epoch in which the author is inculcated.

Considering all of this, we can analyze, on the one hand, the work of Shota Rustaveli (12th century, Golden Age of Georgia), and on the other hand, the work of Nikoloz Baratashvili (19th century, a country that became a province of Russia). These two literary works provide an excellent platform for discussing the most fruitful conditions for literature development.

In this case, the subject of relative controversy will be the hero-knight of the epic ("Panther-skinned"), and on the other hand the lyrical "Meran" character – also a rider who, like the first, tries to cross the border of destiny over to a promised land of harmony.

It is important to recognize that "Merani" is as highly acclaimed as Rustaveli's "Vepkhistaosani." If the classical epic tradition is perfectly found and manifest in Rustaveli's poem, then "Merani is the most brilliant example of lyrical self-expression characteristic of romantic poetry" (Guram Asatiani).

Lastly, we should not assume that this research will necessarily lead us to a banal conclusion, one in which the literature produced under colonial rule inevitably reflects a process of resistance or obedience to the current situation. The solution to the current situation is often to isolate oneself from reality. An even more effective way to escape colonial influence is to focus on a different cultural space which, in turn, carves a whole new modern paradigm for considering the national interest.

This research is relevant and timely and, thus, we hope its results will be read with enthusiasm and appropriate interest. And, perhaps more importantly, we hope that these dual perspectives of literature (colonial, independent) will be thoughtfully acknowledged.

Keywords: Colonial Regime, Literature, Independent Country

საკვანძო სიტყვები: კოლონიური რეჟიმი, ლიტერატურა, დამოუკიდებელი ქვეყანა

მსოფლიო ლიტერატურაში იშვიათია ისეთი ავტორი, რომლის შემოქმედება გაჯერებული არ იყოს თავისუფლებისკენ იგავური თუ პირდაპირი მოწოდებებით. ამ მხრივ, ჩვენი ქვეყნის სოციალურ-პოლიტიკური ინტერესები და განვითარების ვექტორი მთლიანად თანხვედრაშია ზოგადსაკაცობრიო ღირებულებებთან, მაგრამ როგორი იყო ამ მხრივ ჩვენი მწერლობის მიზნები წარსულში, რა ინტერესები ჰქონდა დაპყრობილი ქვეყნის შემოქმედს, როგორ შეიცვალა სოციო-პოლიტიკური პარადიგმა და მასთან ერთად ნაციონალური ლიტერატურის მიმართულება, მას შემდეგ, რაც ქვეყანამ კოლონიურ მდგომარეობას დააღწია თავი და თანასწორ ერთა შორის დაიმკვიდრა ადგილი, როგორია ლიტერატურის განვითარების პერსპექტივა ჩვენში დღეს და ახლო მომავალში ?!

ყოველივე ამის კვლევა მდიდარ ემპირიულ მასალას მოითხოვს, რომლის ნაკლებობა ჩვენი ლიტერატურის ისტორიაში ნამდვილად არ იგრძნობა, მაგრამ თუ ქრონოლოგიურად გავადევნებთ თვალს ამ საკითხს, დავინახავთ შემაშფოთებელ რეალობას, რომ რუსთაველის შემდეგ არც ერთ ქართველ კლასიკოსს მწერალს გურამიშვილს, ბარათაშვილს, ორბელიანს, ილიას, ვაჟას, აკაკის, გალაკტიონს სახელმწიფო არა ჰქონიათ(!)

ჩვენს ლიტერატურას საუკუნეების განმავლობაში კოლონიური რეჟიმის პირობებში უხდებოდა განვითარება. მკითხველს უჩნდება განცდა, რომ ლიტერატურისთვის ეს ბუნებრივი მდგომარეობაა. უმეტეს შემთხვევაში, ის კარგავს უნარს დაინახოს განსხვავება თავისუფლების პირობებში და კოლონიურ რეჟიმში შექმნილ მხატვრულ ლიტერატურას შორის.

„– განა, ამით რამე დააკლდა ჩვენს ლიტერატურას? – იკითხავს გულუბრყვილო მკითხველი.

– დააკლდა ... აი, თუნდაც ის, რომ კოლონიურ რეჟიმში აღზრდილი მწერლის შემოქმედების შეფასებას ჩვეულებრივ ასე ვიწყებთ: „რუსთაველის შემდეგ...“ (არგანაშვილი, 2006, გვ. 152).

ისიც დააკლდა, რომ ასწლეულების განმავლობაში ქართველი მწერლები ლიტერატურულ მოღვაწეობასთან ერთად, ერის წინამძღოლის ფუნქციებსაც ითავსებდნენ და იბრძოდნენ სახელმწიფოსთვის – სახელმწიფოსთვის როგორც კულტურისთვის, რადგან ხელისგულის-ოდენა ადგილიც კი არ ჰქონდათ თავიანთი გმირების დასასახლებლად.

„– აი, რატომ ვერ მღერიან მათი გმირები ავთანდილის სიმღერას. აი, რატომ ამოისმა სახელმწიფოს გარეშე დარჩენილი საუკუნეთიდან მხოლოდ მწუხარი გლოვის ხმა“

ეს ლირიკული გადახვევაა თემიდან, უფრო ზუსტად რომ შევიგრძნოთ რეალობის სიმძიმე. კვლევამ კი დეტალურად უნდა გვაჩვენოს თუ როგორ იცვლება ღირებულებათა იდეალები და შემოქმედებითი მიზნები ქვეყნის თავისუფლების პირობებში და რამდენად საფუძვლიანი იმის მტკიცება, რომ კოლონიურ გარემოში თვით გენიალური შემოქმედნიც ვერ ახერხებენ თავიანთი ნიჭის და უნარჩვევების სრულ რეალიზაციას.

დღეს ჩვენში კოლონიურ ეპოქაში შექმნილი ტექსტების მრავალმხრივი ანალიზი მიმდინარეობს, როგორც აზრობრივი ასევე ენაში დაფარული ეტიმოლოგიური მინიშნებების დონეზე. თუმცა ეს მუშაობა ჯერ იმ შედეგამდე არ მისულა, რომ პლაგიატის პროგრამის მსგავსად ზუსტად აღმოაჩინოს არა მხოლოდ ეპოქისთვის დამახასიათებელი სიტყვიერი ამ მხტვრულ სახეში არსებული კოლონიური მინიშნებები, არამედ ე.წ. ქვეცნობიერი წამოცდენებიც.

აქვე აღვნიშნავთ, ჩვენ დიდ მნიშვნელობას ვანიჭებთ ანტიკოლონიურ ე.წ. იატაქვეშა ლიტერატურას, რომელიც პატრიოტული გრძნობით და თავისუფლებისადმი სწრაფვით იყო შთაგონებული. თავისუფლებისთვის ბრძოლა თავისთავად კეთილშობილური ზრახვაა, მაგრამ იძულებითი ნაბიჯია და შემაფერხებელ გავლენას ახდენს შემოქმედებით წინსვლაზე, ხელოვნების თავისუფალ განვითარებაზე.

ზოგადად კი, ჩვენი ქვეყნის მაგალითზე თუ განვიხილავთ ამ საკითხს, მოგვიწევს კოლონიური მდგომარეობის პირობებში შექმნილი ლიტერატურის დაპირისპირება თავისუფალი ქვეყნის მწერლობასთან და შედარებითი ანალიზის საფუძველზე იმ თავისებურების გამოკვეთა, რომელიც ახასიათებს სხვადასხვა დროში შექმნილ ლიტერატურას.

ზუნებრივია, ასეთ დროს უნდა გავითვალისწინოთ, ავტორის შემოქმედებითი ინდივიდუალობა, ასევე ეპოქისთვის დამახასიათებელი პარადიგმული ნიშნები, რომელიც განსაკუთრებულ ვალდებულებებს უჩენს ავტორს, როგორც თავისი თანამედროვეობის, ასევე გაბატონებული კულტურის მიმართ.

ჩვენ დავინტერესდით თავად მწერლობაში თუ არის შენიშნული კოლონიური რეჟიმის უარყოფითი გავლენა ლიტერატურის უმაღლესი დანიშნულების განხორციელების გზაზე და ამ მხრივ ძალზე საინტე-

რესო ნიმუშს წავაწყდით. ეს არის იოანე ბაგრატიონის („კალმასობის“ ავტორი) ლექსი, რომელშიც ავტორი მწერლობის „დაგლახავებს“ სკვითთა მიერ ქვეყნის დაპყრობას უკავშირებს:

„სკვითთ წაგვართვეს მთლად ქვეყანა,
არც კი მოგვცეს კაცი ერთი,
ქართლ-კახეთისა არ დასჯერდნენ,
ზედ დაიდვეს იმერეთი.
მწერლობაში დავგლახაკდით,
შემწე არ გვყავს მისამართი,
შევთხოვთ ზენას სამართალსა,
ვნახოთ როგორ განსჯის ღმერთი“.
(ანთოლოგია, 2014, გვ. 216)

მწერალი რუსთა დამპყრობლური პოლიტიკის უარყოფით გავლენაზე მიიქცევს მკითხველის ყურადღებას და მწერლობის დაკნინებას მის პირდაპირ შედეგად განიხილავს. თუმცა ზუსტ განმარტებას არ იძლევა რაში გამოიხატება „მწერლობის დაგლახავება“ და ჩვენი კვლევის მიზანიც სწორედ ის არის, რომ შედარებითი ანალიზის საფუძველზე გამოვკვეთოთ ის „სუსტი“ ადგილები, რომლებიც კოლონიური რეჟიმის პირობებში ლიტერატურული პროცესებში იჩენს თავს.

ამისთვის გრიგოლ ორბელიანის ერთ ლექსზე შევჩერდებით. უფრო სწორედ კი, ვრცელი ლექსის („ჩემს დას ეფემიას“) მხოლოდ ერთ პასაჟს მივაქცევთ ყურადღებას. მკითხველს გავახსენებ, რომ ეს ლექსი მთლიანად რომანტიკული განწყობისაა. ლირიკული გმირი აღგვიწერს თავის სასოწარკვეთილ მდგომარეობას საპყრობილეში ყოფნის დროს. და ამ უიმედობაში გაისმის სარკმლიდან შემოფრენილი ჩიტის ხმა. პატიმარი ცდილობს მერცხლის ჭიკჭიკს ხმა ააყოლოს, მაგრამ ნაცვლად სიმღერისა გაისმება ხრიალი:

„მაგრამ მახსოვს კი, ერთ გზის მესმა ჭიკჭიკი მერცხლის,
და სწორედ ვიტყვი, მწამდა იგი ხმად მეგობრისად,
იმიერ სოფლით ჩემს ნუგეშად მოვლინებული,
და მის პასუხად მსურდა მეცა თქმა სიმღერისა!
მაგრამ შემზარდა, რა ნაცვლად ხმის განხდა ხრიალი.
და კედელთაცა დაყრუებულთ წარმოსთქვეს ბანი!

ხმა ეს უცნობი იყო ველურ და საზარელი,
გავოცდი, ვჰსდუმენ და ხმა ჩემი მევე ვერ ვსცანი,
მის ჟამით ვიყავ, ვით სამარეს, უხმოდ, უსიტყვოდ
ვიდრე დასასრულ ვაების ბჭე არა განმიდეს“.

(ორბელიანი, 1951, გვ. 47)

პოეტი ხვდება, რომ მისგან ამომავალი ეს „ველური და საზარელი ხმა“, რომელიც მის ირგვლივ ყველა სულიერს აფრთხობს სწორედ სამარის, ტყვეობაში ყოფნის ხმა არის, მკითხველი კი მასში ბუნებასთან გაუცხოებას (ჰეგელი) ხედავს და შედარებისთვის უცხო მოყმის სამებნელად წასული ავთანდილის, მარტოობისგან და უიმედობისაგან სასოწარკვეთაში ჩავარდნილი ადამიანის სიმღერა ახსენდება, რომლის მოსასმენად მთელი სამყარო იკრიბება:

„რა ესმოდის მღერა ყმისა, სმენად მხეცნი მოვიდიან,
მისვე ხმისა სიტკბოსაგან წყლით ქვანიცა გამოსხდიან,
ისმენდიან, გაკვირდიან, რა ატირდის, ატირდიან;
იმღერს ლექსთა საბრალოთა, ღვარისაებრ ცრემლნი სდიან“,
(რუსთაველი, 1970, გვ. 175)

რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანში“ (ეპოსი) ბუნებასთან ჰარმონია და თანხვედრა იგრძნობა, გრიგოლ ორბელიანის პოეზიაში (ლირიკა) კი თავს იჩენს იმავე ბუნებასთან ადამიანის სრული გაუცხოების ტენდენცია. შესაძლოა მკითხველმა ეს განსხვავება, ჟანრის თავისებურებით და ეპოქის განმასხვავებელი ნიშნითაც ახსნას (რადგან ბუნებასთან დამოკიდებულება კოლონიურ მდგომარეობაშიც ისე იცვლება, როგორც თავისუფალ გარემოში), მაგრამ ავტორი თავის სხვა ტექსტში („თამარის სახე ბეთანიის ეკლესიაში“) კიდევ უფრო აშკარად აჩენს თავის დამოკიდებულებას დაპყრობილი ქვეყნის მდგომარეობის მიმართ, რადგან მისი მხრიდან რუსთაველის ხელახლა დაბადების ნატვრაში, მის მიერ სწორედ ქვეყნის თავისუფლების, სამშობლოს გამოხსნას და მისი სულიერი აღდგენის სურვილი იკითხება:

„შენი ივერი
აღსდგეს ძლიერი,
და დადგეს ერად სხვა ერთა შორის,
წმიდით საყდართ,
ენით მდიდართ,
სწავლისა შუქით განათებული!

ზნე ამაღლებით,
ძლევის დიდებით,
სამშობლო მიწის სიყვარულითა! —
და გაგვიცოცხლდეს,
რომ კვლავც მოგვესმეს
სიტყვა ქართული რუსთაველისა“.
(ორბელიანი, 1951, გვ. 77)

კიდევ ერთი ლიტერატურული პარალელი იმ იდეის საილუსტრაციოდ, რომ კოლონიური რეჟიმის დროს მიზანი ყოველთვის ეძებს გამართლებას (მაკიაველი) და პოულობს კიდევ, რადგან ეროვნული ჩაგვრა და ცხოვრების გაუსაძლისი პირობები უფრო და უფრო ნაკლებად გილს ტოვებს ძველებური სიამაყისთვის.

მკითხველს გვახსენებ ვაჟა-ფშაველას პოემა „ბახტრიონის“ ის ეპიზოდს, რომელშიც პოემის პერსონაჟები (ლელა და კვირია) ბახტრიონის ციხის ასაღებად მიდიან.

„კარს გაგვიღებენ ციხისას,
მარჯვედ მოვხვდებით შიგნითა,
შენ თუნდაც ხელსა ნუ გასძრავ,
ჩვენს ჯარს მე ვუშველ იქითა“.
(ვაჟა-ფშაველა, 1979, გვ. 571)

მათი გეგმის მიხედვით კვირიამ ციხის მცველებს ლელა ყაენისთვის მირთმეულ საჩუქრად უნდა წარუდგინოს, ხოლო როდესაც ამ ხერხით ციხეში შეაღწევინ, კარის მცველები დახოცოს და ჩვენს ჯარს გზა გაუხსნას. ეს გადაწყვეტილება კი თითქმის ზუსტად იმეორებს ავთანდილის („ვეფხისტყაოსანი“) თათბირს, როდესაც გმირები ქაჯეთის ციხის აღებას ეპირებიან:

„მალვით ჩავიცვამ აბჯარსა, გავჩნდები, გავეცრუები,
ღმერთმან ქმნას, უხვად ვადინო შიგნით სისხლისა რუები“.
(რუსთაველი, 1970, გვ. 250)

ჩვენ ასევე გვახსოვს ტარიელისგან დიდი ტაქტიკითა და გონივრულობით დაწუნებული ავთანდილის ეს ნათათბირევი. „ესე მე დამსვრის“ – ამბობს პოემის მთავარი გმირი და ჩვენც გვახსენდება, რომ

მისთვის მიპარვით, მოტყუებით მტერზე თავდასმა სრულიად მიუღებელია.

თუმცა მეთორმეტე საუკუნეში ავთანდილის დაწუნებულ ნათათ-ბირევს მეჩვიდმეტე საუკუნეში ალტერნატივა აღარ ეძებნება. მრავალ-საუკუნოვანი კოლონიალური მდგომარეობა და მისგან გამოწვეული სოციო-პოლიტიკური პარადიგმა ლიტერატურას აღარ უტოვებს არჩე-ვანის უფლებას, აღარც ვალდებულებას მაღალიდებული ტექსტის შექმ-ნისა ან თუნდაც მისი წაკითხვის მიმართულებით .

სამწუხაროა, რომ ვაჟა-ფშაველას „ბახტრიონში“ ველარავინ იტყვის:

„ფიცხლა შევებნათ, შევსჯარნეთ, ვერ მოგვასწრებენ კარებსა...“
(რუსთაველი, 1970, გვ. 252)

(ეს მით უფრო საგულისხმოა, რომ ისტორიულად ბახტრიონის ციხე-სიმაგრე მოლაშქრეებმა სწორედ პირდაპირი იერიშით, ტარი-ელის მეთოდით, აიღეს).

ამ მიზეზი კი ისაა, რომ მეთორმეტე საუკუნიდან (თავისუფალი ქვეყნიდან) ჩვენს ლიტერატურას აღარ გადმოჰყოლია ტარიელის რა-ინდული სახე (თუ მისი პორტრეტის პაროდირულ ცვლილებას არ ჩავთ-ვლით). ჩვენ კიდევ მრავალჯერ დავრწმუნდებით, რომ წარსულში დარჩა მისი ღვთაებრივი სული და შეგნება, ადამიანური მორალი და ლიტერატურული სიმაღლე. ამიტომ, თანდათანობით ავთანდილმა დაამეტა მის სახელს. ის იქცა მკითხველთა ტრფიალების საგნად და მისაბამ პერსონაჟად, მისი თათბირი გახდა შთამომავლობისთვის უფ-რო მისაღები.

ჩვენ არ შეგვიძლია ზუსტი თარიღი დავასახელოთ თუ როდიდან დაიწყო „ვეფხისტყაოსანში“ პერსონაჟთა ადგილმონაცვლეობითი პრო-ცესი, როდიდან დაუპირისპირდნენ მთავარი პერსონაჟების (ტარიელი, ავთანდილი) ერთმანეთს, რამაც ნაწარმოები მთავარი ხაზი დაარღვია და მკითხველის ემოციებზე დაყრდნობით ღირებულებათა შკალაზე იდეოლოგიური ძალდატანება გამოიწვია.

ტრადიციული შეფასებით, „ვეფხისტყაოსნის“ პერსონაჟები საკა-ცობრიო ბუნების, უმაღლესი ჰუმანიზმისა და ღირებულების მატარე-ბელი გმირები არიან. თუმცა პოემის იდეური და მხატვრული ამო-ცანის შესრულებაში მათ სხვადასხვა ფუნქცია აკისრია და სწორედ ხასიათთა მრავალფეროვნება ჰქმნის იდეალური პერსონაჟის სახეს, რომელიც ადამიანურის და ღვთაებრივი ბუნების შერწყმაში გამოიხატება.

ნაწარმოების მთავარი იდეის მტვირთველი რომ ტარიელია ეს სათაურიდანაც კარგად ჩანს. ავთანდილს და ფრიდონს ამ ამოცანის გადაწყვეტაში მნიშვნელოვანი და შეუცვლელი ფუნქცია აქვთ და მხოლოდ პოემის ფინალში ხდება ცხადი, რომ პერსონაჟთა როლების „შეცვლა“ ნაწარმოების იდეურ-მსოფლმხედველურ სამყაროს ანგრევს და პოემას საკაცობრიო ღირებულებას უკარგავს.

რა შეიძლება იყოს იმის მიზეზი, რომ თანამედროვე მკითხველისთვის ასე გაუცხოვდა ტარიელის პერსონაჟი, მისმა ადამიანურმა შესაძლებლობამ დაკარგა აქტუალობა და ერთგვარად სიმბოლური ხასიათი შეინარჩუნა. ამის წილ უფრო მეტი პოპულარული შეიძინა ავთანდილმა, რომლის ადამიანური უნარ-ჩვევები უფრო თანამედროვე და მისაბამი გახდა მკითხველისათვის. (შემთხვევით, არ არის სულ ახლახან ევროპაში გამოცემული პერსონაჟთა ენციკლოპედიაში ქართული ლიტერატურიდან მხოლოდ ავთანდილის პერსინაჟი იხსენიება)

ბუნებრივია, ამ ცვლილებებთან ერთად პოემაში დაიკარგა კეთილისაგან ბოროტების ძლევის ქრესტომათეული იდეა და ნაწარმოების მთავარი საზრისი მხოლოდ მეგობრობის, რაინდული მორალის, ერთგულების გამოხატულებად იქცა.

თავად ავტორის შემოქმედებითი უნარი, რომელიც იდეალური პიროვნების ჩამოყალიბებასა და უზენაესი იდეალის აღსრულებას ემსახურებოდა, დამცირდა და დღეს მხოლოდ მხატვრული სახეების გამორჩეულ მწერლად და სიტყვის ოსტატად დამკვიდრდა თანამედროვე მკითხველის მეხსიერებაში.

ყოველივე ამის მიზეზად ჩვენ პოსტკოლონიური სინდრომის არსებობას მივიჩნევთ. მიუხედავად იმისა, რომ სოციო-პოლიტიკური პარადიგმა ათეული წლების წინ შეიცვალა საზოგადოებრივი ცნობიერება აყოვნებს შესაბამის ცვლილებებს. ამ ფონზე სწორედ ლიტერატურამ უნდა იტვირთოს ამ წინააღმდეგობის გადალახვა, საკაცობრიო თემების დამუშავებით და „წაკითხით“ მან უნდა შეძლოს, რომ დღევანდელი მკითხველი საკაცობრიო ლიტერატურულ პროცესებს არ ჩამორჩეს.

დღეს ჩვენს მწერლობას და მწერლებს დამოუკიდებელი სახელმწიფო აქვთ. ეს კი, არა მხოლოდ ახალი ტექსტის დაწერის, არამედ მისი სათანადოდ წაკითხვის პირობას და ვალდებულებასაც აჩენს. ყოველივე ეს კი მკითხველში დაკარგული ჰარმონიის ძიებისა და მასში დაბრუნების სურვილს აღვიძებს.

გამოყენებული ლიტერატურა:

- ანთოლოგია, (2014). ქართული ლირიკის ანთოლოგია (1765-1825). თბილისი: უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- არგანაშვილი, გ. (2006). „ამაოდ არ მთაწმინდაზე უსეირნიათ“, თბილისი: „მერანი“.
- ვაჟა-ფშაველა, (1979). ლექსები და პოემები, ტ. 1, თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“.
- ორბელიანი, გრ. (2013). ერთტომეული, თბილისი: „პალიტრა L“.
- რუსთაველი, შ. (1970). „ვეფხისტყაოსანი“. თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“.

References:

- Antologia, (2014). Kartuli lirik'is antologia (1765-1825). [Anthology of Georgian lyrics (1765-1825)]. Tbilisi: universit'et'is gamomtsemloba.
- Arganashvili, G. (2006). Amaod ar mtats'mindaze useirniat. [They did not walk on Mtatsminda in vain]. Tbilisi: „merani“.
- Vazha-Pshavela, (1979). Leksebi da p'oemebi. T'. 1. [Poems and Poems, vol. 1]. Tbilisi: „sabch'ota sakartvelo“.
- Orbeliani, Gr. (2013). Ertt'omeuli. [One volume]. Tbilisi: „palit'ra L“.
- Rustaveli, Sh. (1970). *Vepkhist'q'aosani*. [“The Knight in the Panther's Skin”]. Tbilisi: „sabch'ota sakartvelo“.